

SEÇKİ PROSESİ VƏ ONUN CƏMIYYƏTİN SİYASİ HƏYATINDA ROLU

UOT: 324; 342.8

DOI:10.30546/3006-0346.2024.1.79.25

TACİRƏ ABDULLAYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

E-mail: tacire.mehreliyeva@mail.ru

Demokratiyanın əsas prinsipi seçkilərdir. Seçkilər vasitəsilə müxtəlif ictimai hakimiyyət orqanları – parlamentlər, dövlət başçıları, bəzən hökumətlər, məhkəmə orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları formalaşır. Seçkilər ictimai birlik orqanlarının, siyasi partiyaların formalaşmasında geniş istifadə olunur. Seçkilər siyasi elitanı seçir və formalaşdırır, ümumdünya və yerli miqyasda liderlər, siyasi xadimlər yetişdirir. Seçkilərin sistemli keçirilməsi əhalinin siyasi və hüquqi mədəniyyətini artırır. Seçicilərin seçkilərdə iştirakı onlara bu və ya digər partiyaların və seçilmiş vəzifəli şəxslərin şüarlarını və praktiki fəaliyyətlərini düzgün qiymətləndirməyi, vədləri və həqiqətləri müqayisə etməyi öyrədir.

Seçkilər müasir demokratik cəmiyyətlərdə siyasi prosesin tərkib hissəsidir. Onlar böyük siyasətə qədam qoyan şəxsə parlament üzvü, qubernator, hətta ölkə prezidenti olmaq imkanı verirlər. Eyni zamanda, seçkilər zamanı sadə vətəndaşlar fəal siyasi həyata cəlb olunur, onlar öz əhəmiyyətini, ali dövlət orqanlarının şəxsi tərkibinə təsir imkanlarını hiss etməyə başlayırlar. Məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, məhz seçkilər vasitəsilə vətəndaşlar dövlət orqanlarının formalaşmasına təsir göstərir və bununla da dövlət işlərinin idarə edilməsində iştirak etmək hüquqlarından istifadə edirlər.

Seçki anlayışı və sosial funksiyaları. Seçkilər demokratiyanın ən vacib atributudur. 1948-ci il İnsan Hüquqları Ümumdünya Bəyannaməsində qeyd olunduğu kimi, seçkilər dövlət hakimiyyətinin əsası olaraq vətəndaşların seçki kampaniyasında iştirak etməklə seçki hüquqlarının həyata keçirilməsi nəticəsində xalqın iradəsini ifadə etmək formasıdır. Xalqın suverenliyi, hakimiyyət mənbəyi kimi rolu məhz seçkilər vasitəsilə özünü göstərir. Seçki institutundan təkə dövlət, yerli özünüidarəetmə orqanlarının yox, həm də siyasi partiyaların rəhbər orqanlarının, ictimai birliklərin formalaşmasında fəal istifadə olunur. Seçkilərə demokratik xarakterli prosedur kimi müasir dövlətlərin, demək olar ki, bütün ictimai qurumları müraciət edir.

Müasir seçkilərin mənşəyi Qədim Yunanıstan və Qədim Romadadır. Burada azad vətəndaşlar dövlətin

siyasi həyatında iştirak etməli idilər. Bu səbəbdən onların xalq məclislərində oturması zəruri idi. Məclisdə səs verməklə ifadə olunan xalqın iradəsi qanun qüvvəsini əldə edirdi. Qədim Yunanıstanda adətən açıq səsvermə, gizli səsvermədə isə püşkatma üsulundan istifadə olunurdu. «Bülleten» qismində paxla çıxış edirdi: ağ paxla – «lehinə», qara paxla isə «əleyhinə» mənasını verirdi [1, s.82].

Afinada başqa bir gizli səsvermə növü – «kəllələr məhkəməsi» mövcud idi. Bu halda, ictimai xadimin məşhurluğu demokratiyanın təməlinə təhlükə olurdusa, onu şəhərin hüdudlarından kənara çıxarmaq hüququ cəmiyyətə verilirdi.

«Seçki» termini ilə hər bir mandata iki və ya daha çox namizədin iddia edə bilməsi şərti ilə səsvermə yolu ilə həyata keçirilən dövlət orqanının formalaşdırılması və ya vəzifəli şəxsin səlahiyyətlərinin verilməsi proseduru göstərilir. Demokratik dövlətlərdə dövlət hakimiyyəti orqanlarının seçilməsi və müvafiq prosedur qanunvericiliklə (sabit dövrü ilə) möhkəmləndirilir. Bu proseduru seçkilərin təşkili və keçirilməsi, səsvermənin yekunlaşdırılması qaydalarını müəyyən edən hüquqi normaların məcmusunu təmsil edən seçki hüququ və çoxşaxəli seçki prosesinin digər tərəfləri tənzimləyir [8, s.112].

Böyük Fransa İnqilabı yeni dövrdə demokratiyanın inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Məhz bu dövrdə «aktiv seçki hüququ», «passiv seçki hüququ», «seçici siyahıları», «insan və vətəndaş hüquqları» kimi anlayışlar meydana gəlmişlər.

Seçkilərlə bağlı əsas məqam və seçkilərin daha da reallığını və qanuniliyini təmin etməyin vacib amili olan seçki sisteminin formalaşması və mövcud olan müasir tələblərə cavab verilməsidir. Cəmiyyətin hər bir yeni inkişaf mərhələsi siyasi hakimiyyətin formalaşmasına, təyinetmə prosedurlarına və ümumiyyətlə seçki sisteminin mahiyyətinə və təyinatına böyük təsir göstərir.

Seçkilərin müasir cəmiyyətin həyatına təsiri müxtəlifdir və onların ən vacib funksiyalarında özünü göstərir. Seçkilərin aşağıdakı funksiyaları seçilir:

İctimai hakimiyyət orqanlarının – parlamentin, dövlət başçısının, hökumətin (bəzi hallarda), məh-

kəmə orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının formalaşmasında;

Müxtəlif sosial qrupların və əhali təbəqələrinin, elektoratın maraqlarını ifadə etmək və təmsil etməkdə;

Vətəndaşların siyasi prosesə onun subyekti kimi daxil edilməsi, əksər vətəndaşlar üçün siyasətdə real iştirakın yeganə formasında;

Hakimiyyətin legitimasiyası, onun qanuniliyini və idarə etmək hüququnu tanıması, eləcə də tabe olmağında vətəndaşların razılıq verməsində;

Siyasi elitanın formalaşması, yəni cəmiyyətin ən yaxşı nümayəndələrinin hakimiyyətə gətirilməsi [6,s.301-302].

Hakimiyyət institutlarına nəzarət və siyasi kursun məzmununa təsir. Yuxarıda adıçəkilən seçkilər yalnız özləri demokratik şəkildə təşkil olunduqda yerinə yetirilir. Seçkilər əvvəlcə demokratiyaya xidmət etmək məqsədi daşıyır, onun ümumi konsepsiyası və dəyərləri ilə bağlıdır. Onların əsas sosial təyinatı vətəndaşların fikirlərini və iradəsini adekvat şəkildə əks etdirməklə, əsas ictimai qrupların hakimiyyət orqanlarında nümayəndəliyini təmin etməklə yanaşı, səmərəli hökumət formalaşdırmaqdır.

Seçkilər müəyyən dövrü ilə baş verməklə, seçki orqanlarının səlahiyyət müddəti ilə müəyyən edilir. Seçicilərə seçki orqanlarının tərkibini müntəzəm olaraq yeniləməyə imkan verir, seçilmiş şəxslərin etimadını təsdiqləyir və ya imtina edir. Bu, seçici şəxsləri və siyasi birlikləri seçicilərin maraqları və əhvali-ruhiyyələri ilə saymağa, onlarla daimi əlaqə saxlamağa, seçilmiş siyasi kursun düzgün olduğuna inandıрмаğa sövq edir.

Seçilən orqanın səlahiyyət müddətinin uzunluğu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin optimal müddətin müəyyənləşdirilməsi sadə deyil. Milli və tarixi ənənələr də daxil olmaqla bir çox amil və halları nəzərə almaq lazımdır. Dünya praktikası göstərir ki, parlamentlərin səlahiyyət müddəti adətən 4-5 il, prezidentlərin səlahiyyət müddəti isə 4-7 il təşkil edir.

Seçki növləri. Seçkilərin müxtəlif təsnifatları mövcuddur:

Birbaşa və dolaylı seçkilər. Birincisi, seçki məsələsini vətəndaşların həll etməsi ilə xarakterizə olunur. Birbaşa seçkilərdə parlamentlərin aşağı və ya yeganə palataları (yalnız bəzən, həm də yuxarı), prezident və qarışıq respublikalarda prezidentlər (nadir istisna olmaqla) və digər vəzifəli şəxslər seçilir. Dolaylı seçkilərdə seçki məsələsini vətəndaşlar yox, seçdikləri

seçici şəxslər, deputatlar həll edir. Dolaylı seçkilərdə parlamentlərin yuxarı palataları, bəzən prezidentlər (məsələn, ABŞ-da), hökumətlər, hakimlər və s. seçilir.

Ümumi və qismən seçkilər. Ümumi seçkilərin keçirildiyi zaman ölkənin bütün seçicilərinin iştirak etməsi nəzərdə tutulur. Ayrı-ayrı deputatların vaxtından əvvəl çıxması səbəbindən parlamentin palatasının tərkibini doldurmaq lazım olduqda qismən seçkilər keçirilir.

Növbəti və növbədənkənar seçkilər. Adətən belə bölmə parlament seçkilərinə aiddir. Növbəti seçkilər konstitusiyada və ya qanunda göstərilən müddətdə keçirilir və ya parlamentin səlahiyyət müddətinin bitməsi ilə əlaqədar təyin olunur. Növbədənkənar seçkilər parlamentin və ya palatanın vaxtından əvvəl dağılması halında təyin olunur [4, s.23-24].

Dövlətin forması və digər amillər nəzərə alınmaqla seçkilər müxtəlif növ ola bilər:

1) formalaşan orqanların növünə görə: dövlət başçısı, parlament, yerli özünüidarəetmə orqanlarına və s. seçkilər ola bilər;

2) seçkilərin keçirilməsi formasına görə: birbaşa, dolaylı (əhalinin hakimiyyət orqanlarına seçkiləri həyata keçirməyə səlahiyyətli nümayəndələri vasitəsilə) və s.

Seçkilərin miqyası və müddətindən asılı olaraq:

1) ümumi (dövlətin bütün ərazisində), regional və yerli (bələdiyyədə);

2) tam (seçki orqanı tam tərkibdə seçilir) və qismən (çıxanların əvəzinə seçki orqanının deputatlarının bir hissəsi seçilir);

3) növbəti (qanunla müəyyən edilmiş müddətdə keçirilir), təkrar (növbəti seçkilərdən sonra keçirilir) və növbədənkənar (seçki orqanının və ya vəzifəli şəxsin səlahiyyətləri vaxtından əvvəl dayandırıldıqda) ola bilər.

Seçki hüququnun prinsiplərindən asılı olaraq seçkilər:

1) ümumi (səsvermədə müəyyən yaşa çatmış, fəaliyyət göstərə bilməyənlər və məhkəmə tərəfindən azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər istisna olmaqla, bütün vətəndaşlar iştirak edir) və qeyri-ümumi (səsvermədə cinsi, dini, əmlak, sosial və s. hər hansı əsassız əlamətlə seçki hüququndan məhrum edilmiş vətəndaşlar iştirak etmir);

2) bərabər (bütün vətəndaşlar seçkilərdə iştirak etmək imkanlarına malikdirlər, seçicilər bərabər sayda səsə malikdirlər, seçki məntəqələrinə namizədlər

təxminən bərabər sayda seçicilərlə seçilirlər) və qeyri-bərabər (bərabər seçkilər prinsipləri pozulur);

3) birbaşa (hər bir seçici birbaşa müəyyən namizəd üçün səs verir), dolay (əvvəlcə seçicilər etibar etdikləri xüsusi seçiciləri seçir, sonra isə həmin seçicilər müəyyən namizədlərə səs verirlər) və çoxpilləli (seçicilər birbaşa yalnız aşağı hakimiyyət orqanlarını seçir, sonra onlar yuxarıdakıları seçir, yalnız sonuncular ali hakimiyyət orqanlarını seçə bilər);

4) gizli (seçkidə iradənin ifadə edilməsinə nəzarət edilməsinə icazə verilmir) və açıq (açıq səsvermə zamanı);

5) azad (seçicilərin səsvermədə iştirakı və onların seçilməsi yalnız onların istəyindən asılıdır) və azad olmayanlar (seçicilərin iradəsinə təzyiq göstərilir) [4,s.26].

Hüquqi əsaslara görə seçkilər: qanuni və qanunsuz ola bilər. Namizədlərin seçilməsi faktı üzrə: ilkin və təkrar. Seçkilərdə iştirak edən vətəndaşların sayına görə: seçkilər keçirilmiş və ya keçirilməmiş hesab oluna bilər.

Seçki sistemləri. Seçkilərin əsas tənzimləyicisi seçkilərin təşkilinin ümumi prinsiplərini, həmçinin seçicilərin səsələrinin mandatları, hakimiyyət vəzifələrinə köçürülməsi üsullarını müəyyən edən seçki sistemidir. Seçki sisteminin əsas təyinatı xalqın iradəsinin təmsilçiliyini təmin etmək, habelə səmərəli hakimiyyət orqanlarını formalaşdırmaqdır.

Seçki sistemi istənilən demokratik rejimin ən vacib və məcburi elementidir. Bu, onunla izah olunur ki, demokratiya cəmiyyətin işlərinin idarə olunmasında iştirak etmək üçün formalaşan səlahiyyətli nümayəndəlik olmadan fəaliyyət göstərə bilməz, cəmiyyətin özü onun formalaşmasında iştirak edərsə, belə nümayəndəlik demokratik ola bilər.

Seçki sistemlərinin iki əsas növü var: majoritar (alternativ) və proporsional (nümayəndə). Seçilmək üçün majoritar sistemdə namizəd və ya partiya rayon və ya bütün ölkə üzrə səsələrin əksəriyyətini almalıdır, səs azlığını toplayan isə heç bir mandat almır. Tələb olunan səs çoxluğundan asılı olaraq, majoritar seçki sistemləri qalibin səsələrin yarısından çoxunu (ən azı 50% + 1) almalı olduğu mütləq çoxluq (Azərbaycan, Belarus, Özbəkistan) və qalib gəlmək üçün nisbi çoxluq (ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, ABŞ, Fransa, Yaponiya və s.) sistemlərinə bölünür. Mütləq səs çoxluğu prinsipini tətbiq edərkən, heç bir namizəd səsələrin yarısından çoxunu toplaya bilmədikdə, seçkilərin ikinci turu keçirilir, burada yalnız ən çox səs toplayan

iki namizəd təmsil olunur (bəzən birinci turda müəyyən edilmiş minimumdan çox səs toplayan bütün namizədlər ikinci tura buraxılır) [3, s.112-113].

Əsas seçki sistemlərinin hər birinin özünün güclü və zəif tərəfləri var. Majoritar sistemin müsbət xüsusiyyətləri sırasına, ümumiyyətlə, aşağıdakılar daxildir:

- Hökumət formalaşmasının müqayisəli asanlıığı və onun böyük sabitliyi. Bu, əsasən böyük qalib partiyalar arasında parlament mandatlarının bölüşdürülməsi, adətən seçki dairələrində öz namizədlərinə əksəriyyəti təmin edə bilməyən xırda partiyaların ayrılması, həmçinin seçki başlamazdan əvvəl də partiyaların koalisiya və ya birləşməyə təşviqi ilə əldə edilir;

- Seçicilərlə deputatlar arasında davamlı əlaqələrin formalaşması. Deputatlar birbaşa müəyyən dairə vətəndaşları tərəfindən seçildikləri və adətən yenidən seçildiklərinə inandıqları üçün, onlar öz növbəsində mütənasib sistemdə ümumi partiya siyahısında seçildiklərindən daha yaxşı tanıyan öz seçicilərinə daha çox yönəlirlər.

Buna baxmayaraq, majoritar seçki sistemi də bir sıra əhəmiyyətli çatışmazlıqlara malikdir. O, üstünlüklərin real mənzərəsini və seçicilərin iradəsini bir çox cəhətdən təhrif edir. Seçicilərin dəstəyindən az istifadə edən partiyanın ümumilikdə ölkə üzrə səs çoxluğunu qazanmış partiyaya məğlub etməsi də mümkündür. Bu, seçki dairələrində müxtəlif partiyaların tərəfdarlarının fərqli dərəcədə cəmləşməsi hesabına əldə edilə bilər.

Seçki sisteminin digər bir növü proporsional sistemdir, onun mahiyyəti mandatların partiyalar və ya seçki koalisiyaları tərəfindən alınan səsələrlə proporsional şəkildə paylanmasıdır. Seçki orqanlarında seçicilər arasında populyar partiyaların nümayəndəliyi bu sistemin əsas üstünlüyüdür. Bu da cəmiyyətin bütün qruplarının maraqlarını tam ifadə etməyə, vətəndaşların seçkilərdə və bütövlükdə siyasətdə iştirakını daha da artırmağa imkan verir.

Lakin proporsional sistemin müəyyən çatışmazlıqları da vardır. Bunlardan ən mühümü hökumətin nisbətən az sabitliyidir. Bu sistemə xas olan müxtəlif siyasi qüvvələrin parlamentdə geniş nümayəndəliyi çox vaxt bir partiyanın davamlı çoxluğa malik olmasına imkan vermir və koalisiya yaratmağa sövq edir. Öz məqsədləri üzrə müxtəlif partiyaların birləşməsi çox vaxt onlar arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə, partiyalararası koalisiyaların dağılmasına və hökumət böhranına səbəb olur. Bundan əlavə, partiyalararası koalisiya əsasında formalaşmış hökumətin

siyasəti daha çox eklektikliyi və daha az ardıcılığı ilə fərqlənir [6,s.304-305].

Parlament tərkibinin həddindən artıq partiya parçalanmasını aradan qaldırmaq, ona son dərəcə radikal və hətta ekstremist qüvvələrin nümayəndələrinin daxil olma imkanlarını məhdudlaşdırmaq üçün bir çox ölkə sözügedən maneələrdən və ya deputat mandatlarının alınması üçün lazım olan ən az səsdən istifadə edir. Adətən o, verilən səsərin 2%-dan (Danimarka) 5%-nə (Almaniya) qədərdir. Lazımi minimum səs toplamayan partiyalar heç bir mandat almırlar.

Proporsional sistemin çatışmazlıqlarına çox vaxt deputatların namizədliyinin partiya aparatının mövqelərindən birbaşa asılılığı, dar qrup maraqlarını rəhbər tutaraq partiya siyahılarına qeyri-populyar insanları da daxil edə bilən bürokratiya daxildir. Lakin bu cür hərəkatlərin mümkünlüyü partiyadaxili münasibətlərin xarakterindən asılıdır. Partiyadaxili demokratiyası inkişaf etmiş partiyalarda bu cür hallar minimaldır. Bundan əlavə, qeyri-populyar şəxslərin seçkili orqanlara daxil olmasının qarşısının alınması ölkədə qəbul edilmiş səsvermə siyahılarının növündən asılıdır.

Bir sıra ölkələrdə müxtəlif sistemlərin müsbət tərəflərini birləşdirmək və onların çatışmazlıqlarını minimuma endirmək məqsədilə majoritar və proporsional sistemlərin elementlərini birləşdirən qarışıq xarakterli seçki sistemləri yaradılır. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Dövlət Dumasına 450 deputatdan yarısı majoritar sistem üzrə, digər yarısı isə proporsional sistem üzrə seçilir.

Seçki prosesinin anlayışı və quruluşu. Seçkilərin hazırlanması və keçirilməsi cəmiyyət həyatında xüsusi dövr üçün xarakterik olan siyasi tədbirlərin böyük müxtəlifliyi ilə əlaqələndirilir. Onların məcmusu «seçki prosesi» anlayışı ilə ifadə olunur. O, birbaşa seçki orqanına namizədlərin irəli sürülməsi üzrə əmək kollektivlərində yığıncaqlar, müstəqil irəli sürülməsi halında vətəndaşların lazımi sayda imzalarının toplanması, mitinqlər, namizədlərin seçicilərlə görüşləri, kütləvi informasiya vasitələrində namizədlərin çıxışları və b. kimi hadisələrdə özünü göstərir.

Seçki prosesi öz məntiqinə malik olaraq, hazırlıq xarakterli və birbaşa seçkilərin keçirilməsi ilə bağlı vəzifələrin ardıcıl həllində ifadə olunur. Seçki prosesinin əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

1. Hazırlıq;
2. Namizədlərin irəli sürülməsi;

3. Təşviqat-təbliğat kampaniyası ilə müşayiət olunan namizədlərin rəqabəti;

4. Səsvermə və seçkilərin yekunlaşdırılması.

Düzünü desək, yalnız son üç mərhələ birbaşa seçki prosesinin özünü xarakterizə edir. Bununla belə, hazırlıq mərhələsi də onun bütün mərhələlərinə mühüm təsir göstərir.

Seçkilər həmişə konkret ictimai-siyasi mühitdə keçirilir ki, bu da əsasən onların həqiqi demokratik mahiyyətini müəyyən edir. Bu mühitə onun seçki prosesinə təsirini əks etdirən bir sıra parametrlər daxildir, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Dövlətdə insan hüquqlarına hörmət. Bu, seçicilərin və namizədlərin özlərini azad hiss etmələri və müxtəlif təhdidlərə məruz qalmamaları, cəmiyyətdə şəxsiyyətə, çoxluğun iradəsinə və azlığın hüquqlarına hörmət mühitinin olması üçün lazımdır.

- Seçicilərin seçki (mülki) maarifləndirilməsi. Bu, seçkilərin təyinatı və prosedurları, əsas siyasi partiyalar, onların proqramları və namizədləri, məlumatlılıq və s. bilikləri nəzərdə tutur.

- Seçici qeydiyyatının demokratik xarakteri. Bu, ilk növbədə, hər hansı bir ayrı-seçkiliyin: milli, irqi, əmlak və b. olmaması deməkdir. Dünyanın əksər demokratik ölkələrində seçici siyahılarının tərtibi yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Seçki prosesinin bütün iştirakçıları, o cümlədən seçki komissiyalarının üzvləri tərəfindən seçki qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarət etmək üçün hər kəs üçün əlçatan olan şikayət və mübahisələrin həlli mexanizmlərinin, habelə effektiv və müstəqil orqanların mövcudluğu. Bu orqanlara xüsusi (seçki tribunalları) və ya ümumi məhkəmələr, bəzi ölkələrdə isə – seçki prokurorluğu daxildir. Seçkilərə məhkəmə nəzarətinin effektivliyi qanunsuz hərəkatlərə görə: həbs, cərimələr, namizədlərin və ya partiyaların qeydiyyatının ləğvi və s. kimi sərt sanksiyaları nəzərdə tutur.

Hazırlıq tədbirləri keçirildikdən və seçki tarixləri rəsmi olaraq təyin edildikdən sonra seçki kampaniyası başlayır. Bu terminin özü həm bütün dövlətə, həm də ayrı-ayrı namizədlərə və ya partiyalara şamil edilir. Birinci halda, seçki kampaniyası dövlətdə seçki prosesini birbaşa dəstəkləmək üçün təşkilati, siyasi, təbliğat və təşviqat tədbirlərinin məcmusudur, ikincidə – konkret namizədin və ya partiyanın uğuruna yönəlmiş tədbirlər sistemidir.

Seçki kampaniyasının ilk addımı namizədlərin və (və ya) partiyaların (hərəkatların) irəli sürülməsi-

dir. Onların namizədliyi və qeydiyyatı üçün müxtəlif üsullar mövcuddur:

Namizəd və ya partiya dəstək üçün imza toplamaq;

- Qeydiyyat haqqının və ya pul girovunun, habelə namizədin müəyyən dəstəyinin olduğunu sübut edən sənədlərin, məsələn, partiya fəallarının və ya dəstək qrupunun üzvlərinin siyahısının verilməsi;

- Namizədlərin qarşdakı seçkilərdə mübahisə olunan vəzifələri tutmaları halında avtomatik qeydiyyatdan keçirilməsi.

Namizədlərin irəli sürülməsi ən çox onların dəstəklənməsi üçün müəyyən sayda imzatoplayan partiyalar, ictimai hərəkatlar və təşkilatlar, vətəndaş qrupları tərəfindən aparılır. Namizədin qeydə alınması üçün tələb olunan imzaların sayı seçkilərin səviyyəsindən (prezident, parlament, regional və s.), habelə ölkənin seçki qanununun xüsusiyyətlərindən asılıdır. Əhalinin aztəminatlı təbəqələrini təmsil edən iddiaçılar üçün imzaların çoxluğu, eləcə də onların toplanmasının qısa müddəti, böyük maliyyə (pul), informasiya (media) və təşkilati (partiya və digər təşkilatlardan dəstək) resursların olmaması ciddi maneə ola bilər. Buna görə də, seçkilərin demokratikliyi təmin etmək üçün namizədlərin irəli sürülməsi proseduru həddən artıq mürəkkəb və bahalı olmamalıdır, eyni zamanda da seçki komissiyasını ictimai dəstəkdən istifadə etməyən namizədlərdən qorumalıdır. Həddindən artıq sayda namizəd və deputat seçkilərin keçirilməsini çətinləşdirir bilər, eyni zamanda dövlətdən böyük maliyyə xərcləri tələb edir.

Namizədlərin irəli sürülməsi onların qeydiyyatı ilə başa çatır, bundan sonra təşviqat (seçkiqabağı) kampaniyası başlayır. Bu mərhələdə rəqabət aparıcı partiyaların və namizədlərin maksimum fəallığı müşahidə olunur, onlar media, reklam, əyani təşviqat, namizədlərin və onların vəkili edilmiş şəxslərinin ölkə və ya seçki dairəsi üzrə çoxsaylı səfərlər zamanı vətəndaşlarla birbaşa şəxsi ünsiyyəti vasitəsilə öz üstünlüklərinə inandırmaq üçün geniş imkanlar əldə edirlər. Təbliğat kampaniyası seçicilərin qərarlarına böyük təsir göstərir, əsasən ərizəçilərin uğur və ya uğursuzluğunu əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Ona görə də onun təşkilinə və keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Seçki kampaniyasının aparılması və əsasən onun təşviqat mərhələsi üçün baş menecer, maliyyə agentı, mətbuat katibi, siyasi təşkilatçı, kampaniya qrafikinə koordinatoru, texniki katib və köməkçilər daxil ol-

maqla xüsusi qərargah yaradılır. Bu qərargah etibarlı şəxslər, namizədə dəstək qrupu, peşəkar politoloqlar, sosioloqlar, psixoloqlar, hüquqşünaslar, imicmeykerlər (siyasi reklam mütəxəssisləri), həmçinin könüllü fəallar və təşviqatçılardan ibarət ictimai-siyasi dəstək qrupu, kampaniyanın sponsorları və digər fəal iştirakçıları birləşdirir.

Müasir təşviqat kampaniyaları adətən siyasi vəziyyətin və namizəd üçün həssas yerlərin təhlili və qiymətləndirilməsi, strategiya, taktika və kampaniya cədvəli, idarəetmə strukturu və onun büdcəsi kimi əsas elementlərdən ibarət aydın şəkildə işlənmiş plan üzrə elmi tövsiyələrə uyğun aparılır.

Səsverməyə bir və ya bir neçə gün qalmış başa çatıcı təşviqat kampaniyası seçicilərə kənar təzyiq olmadan müstəqil şəkildə öz seçimləri barədə düşünmək və birbaşa seçki günü ifadə etdikləri yekun qərarlar qəbul etmək imkanı yaradır. Səsvermə və onun nəticələrinin yekunlaşdırılması – seçki prosesinin kulminasiya mərhələsidir. Bu dövrdə vətəndaşların hakimiyyət orqanlarının tərkibini müəyyən edən iradəsi birbaşa ifadə olunur.

Hazırda səsvermə bülletenlərdən istifadə etməklə həyata keçirilir. Əsas səsvermə yeri seçki məntəqələridir, baxmayaraq ki, bəzi ölkələrdə, məsələn, İsveçdə evdə və poçtla səs verməyə icazə verilir. Bəzi ölkələrdə (Almaniya, Avstraliya, Avstriya, Belçika, İtaliya və s.) səsvermə təkə hüquq kimi deyil, həm də vətəndaşların məsuliyyəti kimi qəbul edilir, iştirak etməməyə görə isə pul cərimələri, ictimai qınaq və ya digər cəzalar nəzərdə tutulur. Digər ölkələrdə isə (ABŞ) səsvermə – könüllüdür [2,s.53-54].

Səsvermə başa çatdıqdan dərhal sonra seçki komissiyası və ya digər xüsusi seçki orqanı onun nəticələrini hesablamağa başlayır. Səsvermə ilə səsələrin hesablanması arasında heç bir fasilə və ya gecikmə olmamalıdır, çünki bu, müxtəlif növ saxtakarlıqlar üçün istifadə oluna bilər. Beynəlxalq təcrübədə ən çox rast gəlinən pozuntular səsvermə və hesablama qaydalarının pozulmasıdır, məsələn, əlavə seçki bülletenlərinin hazırlanması və uçotu, deputatlardan birinə birbaşa səsələrin verilməsi, arzuolunmaz namizədə verilən bülletenlərin götürülməsi və s.

Bu cür saxtakarlıqların qarşısını almaq və vətəndaşların seçkinin nəticələrinə inamını təmin etmək, səsvermə və onun nəticələrinə yekun vurmaq üçün etibarlı nəzarət lazımdır. Bu, rəqabət aparıcı partiyaların etimadını qazanan seçki komissiyasının yaradılması, müstəqil, o cümlədən beynəlxalq müşahidə-

çilərdən istifadəsi, partiyaların, KİV-lərin, kilsələrin, nüfuzlu yerli və ya beynəlxalq müşahidəçilərin nümayəndələrinin birgə və ya ayrı-ayrılıqda həyata keçirə biləcəyi müstəqil səsvermənin yekunu ilə təmin edilir.

Seçkilərin gedişinə və nəticələrinə etibarlı nəzarətin olmaması onları manipulyasiya alətinə çevirər, kütləvi etirazlara səbəb ola və siyasi vəziyyəti gərginləşdirə bilər. Ona görə bütün seçki prosesinin şəffaflığı ictimaiyyət, siyasi rəqiblərin özləri və müstəqil müşahidəçilər tərəfindən müşahidə və nəzarətə açıq olmasını nəzərdə tutulması demokratik seçkilərin ən mühüm şərtidir [7,s.17-18].

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda seçki qanunvericiliyinə və seçki prosesinə ən mühüm dəyişikliklər - seçim alternativini olmayan birpartiyalı siyasi sistemdən açıqlığa əsaslanan sistemə, inkişaf etməkdə olan çoxpartiyalı sistemdə seçki prosesinin şəffaflığı və rəqabət qabiliyyətinə keçmək lazım idi. 1990-cı ildə kommunist partiyasının monopoliyası ləğv edildi. Bu fakt yeni partiyaların yaradılması və onların seçki prosesinə fəal inteqrasiyası prosesinə təkan verdi. Seçki sisteminin vahid quruma çevrilməsinə kömək edən qaydalar qəbul edildi. Seçki prosesini tənzimləyən kodlaşdırılmış normativ akt – Seçki Məcəlləsi 2003-cü ilin iyununda qəbul edilmişdir. Bu məcəllədə Prezidentin, Milli Məclisin deputatlarının seçilməsi, bələdiyyə seçkiləri, referendumun keçirilməsi qaydası nəzərdə tutulur.

2017-ci ildən Azərbaycan Respublikasının seçki sisteminin inkişafı, seçki məkanının genişlənməsi və siyasi prosesin demokratikləşməsi üçün daha da böyük imkanlar açılmışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikası rəqəmsallaşma və informasiya texnologiyalarının inkişafının zirvəsindədir. Müasir dünyanın tendensiyalarına uyğun olaraq seçki hüququnun inkişafı üçün perspektivlər var.

2020-ci il fevralın 9-da Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Milli Məclisə növbədənənar parlament seçkiləri keçirilib və bu seçkilər görünməmiş siyasi fəallıqla yadda qalıb. Növbədənənar parlament seçkilərinin əsas məqsədi islahatların dəstəklənməsi üçün qanunvericilik təşəbbüslərinin təmin edilməsində yeni vəzifələrin operativ şəkildə həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik bazasının yaradılması olub. Seçkilərdə seçici fəallığı 47,81% və ya 2 milyon 547,982 min nəfər təşkil edib. 19 siyasi partiyadan 246 namizəd qeydə alınmışdır. Hakim «Yeni Azərbaycan Partiyası» 125 seçki dairəsindən 70-də qalib gələrək ölkə

parlamentində lider mövqeyini qoruyub. Partiyanın uğurunun əsas səbəbi, şübhəsiz ki, onun təşkilatçılığı, ictimai nüfuzu və ən əsası, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin davamçısı Prezident İlham Əliyevin uğurlu siyasətinin davamlılığıdır.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının (MSK) bəyanatına əsasən, parlament seçkilərini 59 beynəlxalq təşkilatdan və 58 ölkədən 883 beynəlxalq müşahidəçi müşahidə edib [5]. Beynəlxalq müşahidəçilərin böyük əksəriyyəti Azərbaycanda keçirilən parlament seçkilərini müsbət qiymətləndirib.

Sözsüz, 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Cənubi Qafqaz regionunda çox fərqli və sürətli proseslər baş verir. Azərbaycanın əldə etdiyi zəfər, Qarabağa sürətli qayıdışın təşkili bir çox xarici ölkələrdə neqativ reaksiya yaradıb. Bütün bu proseslərin fonunda çevik addım atmaq və müxtəlif prosesləri qabaqlamaq zəruridir. Məhz bu baxımından Azərbaycan Respublikasında Prezident seçkilərinin növbədənənar keçirilməsinə ehtiyac yarandığı üçün 2023-cü ilin dekabrın 7-də Prezident İlham Əliyev müvafiq sərəncam imzalayıb. Növbədənənar Prezident seçkiləri Azərbaycanın Qarabağda suverenliyini bərpa etməsindən sonraya təsadüf edir. Sərəncama uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Prezident seçkiləri 2024-cü il fevralın 7-nə təyin olunmuşdur. Əlavə onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixində növbədənənar Prezident seçkiləri 2018-ci ildən sonra ikinci dəfə təyin edildi. Azərbaycan Konstitusiyasına görə, Azərbaycan Prezidenti ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında, sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə 7 il müddətinə seçilir.

Müasir demokratiyalarda seçkilər xalqın suverenliyinin təzahürünün əsas formasını, onun hakimiyyət mənbəyi kimi siyasi rolunu təmin etdi. Onlar həm də müxtəlif ictimai qrupların maraqlarını dövlət orqanlarında təmsil etmək üçün ən mühüm rolunu oynayır. Ümumi seçkilər hər bir vətəndaşın onlarda iştirak etmək hüququnu nəzərdə tutur. Çoxları üçün, bəzi ölkələrdə və əksər vətəndaşlar üçün siyasətdə real iştirakın yeganə formasıdır. Onlar hakimiyyətə ən böyük təsir göstərməyə imkan verir: parlamentləri və hökumətləri qorumaq və ya dəyişdirmək, onların xalq qarşısında məsuliyyətini təmin etmək, siyasi kursu dəyişmək və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Бюттен А.М. *Классическая Греция*. М.: Вече, 2006, 384 с.

2. Никитенко А.И. *Особенности современных избирательных систем стран Западной Европы (на примере Великобритании, Франции, Германии)* // *Среднерусский вестник общественных наук*, 2015, Т.10, №5, с.50-59

3. Федотова Ю.Г. *Избирательные системы зарубежных стран*. М.: Инфра-М, 2018, 238 с.

4. Цаплин М.К. *Избирательные системы: «плюсы» и «минусы» различных видов*. М.: Лаборатория книги, 2010, 45 с.

5. «Central Election Commission Finalized Elections to Milli Majlis», <http://www.msk.gov.az/en/newsmsk/1156/> «Despite Large Number of Candidates, Azerbaijan»

6. Converse Ph. E. *Democratic theory and electoral reality*// *Critical Review: A Journal of Politics and Society*, 2006, 18 (1-3), p.297-329

7. Hartvigsen D. *The Manipulation of voting systems*// *Journal of Business Ethics*, 2008, 80 (1), p.13-21

8. Macleod A.M. *The Right to vote, democracy and the electoral system*// *Social Philosophy Today*, 2005, 21, p.111-124

XÜLASƏ

Seçkilər vətəndaşların siyasətdə iştirakının ən ümumi və sadə formasını təmsil edir. Ümumi seçki hüququ, birbaşa və gizli səsvermə, seçkilər zamanı siyasi hakimiyyət uğrunda partiyalar arasında açıq rəqabət, söz, toplaşma, birləşmə, fikir, mətbuat azadlığı ilə yanaşı, müasir demokratiyanın əsaslarındanır. Seçkilər – geniş yayılmış siyasi hadisədir, lakin onların real əhəmiyyəti ölkədən ölkəyə fərqlənir. Seçkilərin effektivliyi bir sıra siyasi, iqtisadi, sosial və sosial psixoloji sahələrdən və digər amillərdən asılıdır.

Açar sözlər: seçki prosesi, seçkilər, demokratiya, dövlət hakimiyyəti, majoritar sistem, proporsional sistem, qanunvericilik, müasir cəmiyyət, siyasi partiyalar.

РЕЗЮМЕ

Т.И.Абдуллаева

Бакинский Государственный Университет, докторант

ИЗБИРАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС И ЕГО РОЛЬ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

Выборы представляют собой наиболее общую и простую форму участия граждан в политике. Всеобщее избирательное право, прямое и тайное голосование, открытая конкуренция между партиями за политическую власть во время выборов наряду со свободой слова, собраний, объединений, мнений, печати относятся к основам современной демократии. Выборы – это повсеместно распространенное политическое явление, но их реальное значение в разных странах существенно различается. Эффективность выборов зависит от целого ряда политических, экономических, социальных, психологических и других факторов.

Ключевые слова: избирательный процесс, выборы, демократия, государственная власть, мажоритарная система, пропорциональная система, законодательство, современное общество, политические партии

SUMMARY

T.I.Abdullayeva

Baku State University, PhD candidate

THE ELECTORAL PROCESS AND ITS ROLE IN THE POLITICAL LIFE OF SOCIETY

Elections are the most common and simple form of citizen participation in politics. Universal suffrage, direct and secret voting, open competition between parties for political power during elections, along with freedom of speech, assembly, association, opinion, and the press, are among the foundations of modern democracy. Elections are a ubiquitous political phenomenon, but their actual significance varies widely from country to country. The effectiveness of elections depends on a number of political, economic, social, psychological and other factors.

Key words: electoral process, elections, democracy, state power, majoritarian system, proportional system, legislation, modern society, political parties.